

**ALFABETİK SONEKLER DİZİNİNDE
TÜRKÇE SONEKLERİN SIRALANMASINDA
GÖZÖNÜNDE BULUNDURULMASI GEREKEN
ESASLAR ÜZERİNE ^{1(*)}**

*Hocam Müteveffâ
Prof.Dr. René GIRAUD'nun
aziz hatırasına
STRASBOURG 1968*

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ ()**

1. Giriş :

Türkoloji araştırmaları ve Türkçeyi daha iyi öğrenebilmeyi ve anlayabilmeyi isteyenler bakımından, Türkçede eklerin kullanılışlarını ve kullanılabilirlik için gerektirdikleri şartları bilmenin ehemiyeti inkâr edilemez.

Bu düşünceyle, Türkçe üzerine yazılmış dilbilgisi kitaplarında olsun, veya ayrı ayrı, Türkçenin değişik meselelerini işleyen, eski eserlerle ilgili veya ağızlarla ilgili çalışmalarda olsun bunlara, bunların kullanılışlarına gereğince ehemmiyet verilmiştir.

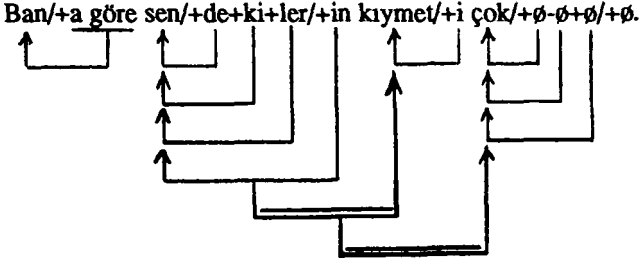
Bu çalışmaların bir kısmına, kelime dizinleri, sözlükler yanında, ekleri içine alan ek dizinleri de ilâve edilmiş, bazılarında ise, alfabetik bir sıralama olan dizinde, çeşitli morfo-sentaktik, fonetik ve ortografik sebepler yüzünden tereddüde düşüldüğü için olsa gerek, çalışmanın bütünü içindeki açıklamalar yeterli görülerek bundan kaçınılmıştır.

Hususiyetle, Türkçe öğretimi için hazırlanmış dilbilgisi, elkitabı veya sözlüklerde, Türkçenin anahtarları olan eklerin uygun bir dizinde veya ek lügatinde öğrenciye sunulmasından kaçınılması ise, bu eserleri ilk okuyuşta ezberlemesine ve sırasında hatırlamasına imkân olmayan öğrenciyi güç durumda bırakmakta ve uzun süre, dilbilgisi öğrenimi yüzünden, onun Türkçe metinlere bir sözlük yardımıyla olsun, doğrudan doğruya yaşamasını engellemektedir. Bu durum ise, Türkçe gibi, kaidelerinde istisnaların sayılacak kadar az bulunduğu bir dilin öğretim ve öğrenimini yeknesaklaştırmakta ve cansıkıcı yapmaktadır.

* Notlar makalenin sonuna eklenmiştir.

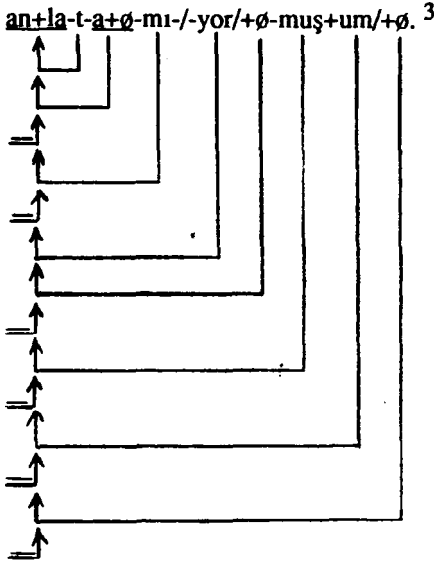
** Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

ya da

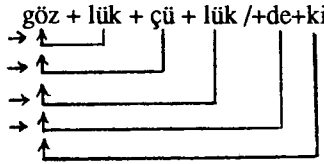
cümlelerine baktığımız zaman, görürüz ki, unsurların birbirlerini tayin etme istikameti oklarla işaret edildiği gibidir ve kolayca anlaşılacağı gibi, bir varlığı, bir oluşu, bir hareketi ifade eden unsurların tayin etme istikameti, bir münasebeti ifade edenlerinkine zıttır veya bir başka deyişle: Türkçede mana unsurlarının tayin etme istikameti ileriye, vazife unsurlarının tayin etme istikameti ise geriye doğru çevriktir.

Buradan diyebiliriz ki, -nasıl bir sıfat kendisiyle kullanılan ismi, bir zarf kendisiyle kullanılan sıfatı veya zarfı tayin ediyorsa- bir ek de veya bir edat da hangi durumlarda kullanılıp kullanılmayacağını kendisi tayin eder. Sözelgesi: daha umumî bir durumdan daha hususî bir duruma doğru, olumluluk veya olumsuzluk geçişli ve geçişsiz bir hareketi, bir zaman veya şart olumluluk ve olumsuzluğu, bir şahıs bütün bunları sınırlayabilir: "anlatamıyormuşum." dediğimiz zaman sınırlama sırası şöyledir:

Sıralama yönü	Sınırlama yönü	
an+la-	kılış (genel)
-t-a+Ø-	dönüşüm (genel) ⁴
-ma-	fiil tabanı
/-yor	isimleştirici
/+Ø-	ek-fiil
-muş	kiplene
+um	şahıs
/+Ø	cümle dışı eleman

Bir örnek de yapım ekleriyle görelim:

Türkçede bu durumun büyük bir düzenlilik gösterdiğini örnekleri çoğaltarak anlayış kabul etmek mümkündür.

O halde, buradan şu sonucu kolayca çıkarabiliriz: Bir ek (vy. eksizlik durumu), hangi şartlarda kullanılabileceğini kendisi tayin ettiğine göre, bir ekler dizisinde bu şartların işaret edilmesi gerekir. Yani, bir ekin veya eksizlik durumunun isim veya fiil kök veya gövdelerinden hangisine gelip gelmediğinin açıklanmasından başka, kendisinden önce gelebilecek olan kök veya gövdelerden veya çekim ekli şekillerden gerektirdiği şartların da belirtilmesi gerekir. Sözgelisi, bir isim hali eki, bir iyelik ekli yapıyı sınırladığına göre, böyle bir dizinde isim hali ekiyle sınırlanmış iyelik ekleri de isim hali ekinin altında bulunmalıdır. Bir örnekle açıklarsak: nesne hali eki $(y)_i$ ⁵'nin altında aynı zamanda iyelik ekleriyle birlikte

$/+^{\circ} m_1$	$(/+^{\circ} + \underline{m} + \underline{\emptyset} + 1)$
$/+^{\circ} m_1z_1$	$(/+^{\circ} + \underline{m} + \underline{1z} + 1)$
$/+^{\circ} n_1$	$(/+^{\circ} + \underline{n} + \underline{\emptyset} + 1)$
$/+^{\circ} n_1z_1$	$(/+^{\circ} + \underline{n} + \underline{1z} + 1)$
$/+s_1n_1, /+1n_1$	$(/+s_1 + \underline{\emptyset} + \underline{n} + 1, /+1 + \underline{\emptyset} + \underline{n} + 1)$

birleşik şekillerini de bulmalıyız. Şimdiye kadar yapılageldiği gibi bu şekilleri iyelik eklerinin altına taşımamalıyız 6.

22. Fonetik İhtiyaç :

- Yine bilindiği üzere, sözgelişi, Standart Türkiye Türkçesinde, ünlüleri bakımından bir ekin dar ünlülü ise dört, geniş ünlülü ise iki ayrışması (allophone) vardır. Bunları yine alışlageldiği gibi bir ekler dizisinde ayrı ayrı yerlerde dört veya iki kere verip çalışmayı bir atıflar yığına döndürmektense, bu durum pek ender istisna gösterdiğine göre, dar ünlüler için *ı* 'yı, geniş ünlüler içinse *a* 'yı temsilci ünlü seçebiliriz. Yani, eklerin ünlüleri bakımından kalın ve düz olanlarını alabiliriz (düşünülebilecek diğer seçimler de mümkündür).

Sözgelişi, "gelecektim." sözünün ek kısmı *-ecektim* 'i dizinde aramamız gerekirse, bunu bu şekliyle değil, *-(y)acaktım* umumleştirilmiş şekliyle, yahut, "biliyordum ." sözünün eki *-iyordum* 'u ise *-yordum* umumleştirilmiş itibarı şekliyle aramamız gerekir.

Uyum için ses benzeşmesine uğramayan eklerden *+mıtırak* ve *+daş* eki gibi olanlar için kalın ve düz ünlülü olduklarından bir mesele yoktur. Yalnız *+ki*, *+ken* ve *+leyin* gibi ince ve düz olan ekler içinse, sözlük düzeni bakımından *+kı*, *+kan* ve *+layın* umumleştirilmiş itibarı şekilleri, bu halleriyle kullanılmadıkları belirtilerek ve yanlarında kullanılan şekilleri verilerek alınmalıdır.

Yalnız *-yor* eki, geniş-yuvarlak ünlü ihtiva eden tek ek olması bakımından bu kaideye göre temsil edilmesi imkânsız olduğundan, sırasında, yani ünlüsü bakımından "o" harfinin gelmesi gerektiği yerde gösterilmelidir.

Diğer taraftan, *c / d / g* ünsüzleriyle başlayan her ekin ünsüzleri bakımından Standart Türkiye Türkçesinin lâtin harfli imlâsında ikişer ayrışekli (allomorphe) olduğu kabul edilmiştir. Benzeşme yoluyla meydana geldiği ileri sürülen bu değişimin kararsızlığını da gözönünde bulundurarak, bunların da *c / d / g* 'li şekillerini temsilci ek olarak alabilir, yanlarında diğer ayrışekillerini ve değişme şartlarını zikrederek yersiz atıflardan kurtulmuş olabiliriz. Sözgelişi, "çöpçü" kelimesinin eki *+çü* 'yü arıyabilmemiz için, yukarıda belirttiğimiz kaideler gereğince *+cı* şekline koymamız gerekir. Burada şunu belirtmeden geçmeyelim ki, bugünkü Standart Türkiye Türkçesi yazı dilinin imlâsında böyle bir ekin: (4(ünlü) * 2(ünsüz) =) 8 ayrışekli vardır.

Alfabetik sıralamada güçlük çıkaran sebeplerin en başında ise, birçok eklerin, meydana getirdikleri birleşmeler sırasında, değişik kaideler dahilinde, birleşme noktalarında değişik sesleri bulundurmalarıdır. Sözgelişi, nesne hali ekinin üç ayrı birleşme durumu vardır:

ev	evi	+i	/+ı
kapı	kapıyı	+yı	/+yı
kapısı	kapısını	+nı	+nı

bu ek de (4(ünlü) * 3(değişik birleşme) =) 12 ayrışkeil verir.

Bu kısa açıklama, bizi, eklerin ünlü benzeşmesi dışında başka değişiklik gerektirmeyen, yani en az değişiklik gerektiren kısımlarının son kısımları olduğu sonucuna götürür.

23. Ortografik ihtiyaç:

Ayrıca, bir imlâ geleneği sonucu kelimelerle bitişik yazılan ekleri, ya kelime kök veya gövdesini ya da ekin bizzat kendisini tanımadan ayırmaya imkân yoktur. Kelime kök veya gövdesini bir sözlükten tesbit edip ayırmış olsak bile, geriye kalan ek veya ekler kısmının analizi, şimdiye kadar alışılage-len alfabetik ekler dizini sistemi bakımından bir tesadüfe bırakılmıştır. Böyle dizinlerde aramayı kolaylaştırmak için her ekin bütün ayrışkeillerini vermekten başka çare olmadığı gibi, bu durum çalışmayı bir atıflar yığına döndürecekler.

3. Sonuç:

O halde, Türkçenin ekler dizini hazırlanırken tutulacak en makul yol, hulasa edersek:

- 1) Her ek için ayrışkeilleri arasından birini belli bir kaide dahilinde temsilci olarak seçmek;
- 2) Bu seçilen temsilci ekleri, son harflerinden başlamak üzere alfabetik sıraya koymak;
- 3) Her ekin altında, bu ekin tayin ettiği durumları belirtmek

olmalıdır.

4. Uygulama :

Bir sözlük ve yukarıda belirtilen şartları gerçekleştirmiş bir açıklamalı ekler dizini yardımıyla, Türkçe öğrenmeye yeni başlamış ve umumî bilgiyi edinmiş bir öğrencinin Türkçe bir metnin çözümüne yanaşmasına bir örnek vererek sözlerimi bitirmek istiyorum.

41. Metin:

Kaç defa, uzun ve başıboş bir gezintiden sonra otelime dönerken, bilmediğim bir tarafta, ince bir zarın, sırcadan bir kubbenin birdenbire çattayacağını ve bu altta birikmiş duran zamanın etrafımdaki manzaraya, zihnimdeki hatıralara ait zamanın, bugüne yabancı binbir hususiyetle, bendini yıkmış büyük sular gibi, dört yanı kasıp kavuracağını sanarak korktum.

A. HAMDİ TANPINAR
(Bursada Zaman)

42. Kelime ve eklerin tesbiti:

KLM.

GR.	KLM.	EK	TMS.EK	D.TMS.EK	EK.VAZİF.	KLM.MANASI
1.	kaç defa	ø ø	ø ø	ø ø	épth. nom.	combien de fois
2.	uzun ve başboş bir gezintiden sonra	ø ø ø ø +den ø	ø ø ø ø +dan ø	ø ø ø ø /+dan ø	épth. conj. épth. épth. abl.(de) pst.posit.	long et sans but un +promenade après
3.	otelime dönerken	+ime -erken	+ıma -arkan	/+*ma /-*rkan	dat.1.p.pos. gén.(en ppr.)	(à mon) +hôtel + rentrer
4.	bilmediğim bir tarafta	-mediğim ø +ta	-madığım ø +da	-madığım ø /+da	..que je ne..(pss.) P.PSS.POSSES. (v.vrb.) épth. loc.(à/dans)	+ connaître (v.vrb.) un +côté
5.	ince bir zarın	ø ø +ın	ø ø +ın	ø ø /+ın, /+nın	épth. épth. génit.(de)	mince un +membrane (v.poses).

KLM.

GR.	KLM.	EK	TMS.EK	D.TMS.EK	EK.VAZİF.	KLM. MANASI
6.	sırçadan	+dan	+dan	/+dan	matière(de/en)	+ verre
	bir	ø	ø	ø	épth.	un
	kubbenin	+nin	+nın	/+in, /+nın	genit.(de)	+dōrac(v.posses.)
	birdenbire	ø	ø	ø	adverb.	soudainement
	çatlayacağını	-yaca- ğını	-yacağını	/-(y)acağını	.qu'il (ftr.)	+ se briser P.FTR.POSSES.ACC. (v. vrb.)
7.	ve	ø	ø	ø	conj.	et
	bu	ø	ø	ø	épth.	ce
	altta	+ta	+da	/+da	loc. (â/dans)	dessous
	birikmiş	-miş	-miş	/-miş	p.passé	accumulé
	duran	-an	-an	/-(y)an	p.prés.	se trouvant
	zamanın	+ın	+ın	/+in, /+nın	génit.(de)	+ temps (v.posses.)
8.	etrafımdaki	+ımdaki	+ımdakı	/+*mdakı	qui est en mon	+alentour POSSES.LOC.APP.
	manzaraya	+ya	+ya	/+(y)a	dat.(â/vers)	+paysage
9.	zihnimdeki	+imdeki	+ımdakı	/+*mdakı	qui est en mon	+ esprit POSSES.LOC.APP.
	hauralara	+lara	+lara	+lara	dat.plr.(aux)	+ souvenir
	ait	ø	ø	ø	pst.posit.	appartenant à
	zamanın	+ın	+ın, +nın	/+in, /+nın	génit.(de)	+ temps (v.posses.)
10.	bugüne	+e	+a	/+(y)a	dat.(â)	+ aujourd'hui
	yabancı	ø	ø	ø	épth.	etranger
	binbir	ø	ø	ø	épth.	mille et un
	hususiyetle	+le	+la	/+(y)la	inst.(avec)	+ particularité
11.	bendini	+ini	+ını	/+ını, /+sını	posses. (son)	+ diguc ACC.
	yıkılmış	-mış	-miş	/-miş	p.passé	rompu
	büyük	-ø	ø	ø	épth.	grand
	sular	+lar	+lar	+lar	plr.	eau
	gibi	ø	ø	ø	pst.posit.	comme

KLM.

GR.	KLM.	EK	TMS.EK	D.TMS.EK	EK.VAZİF.	KLM. MANASI
12.	dört yanı kasıp kavuracağını	ø +1 -ip -acağını	ø +1 -ip -acağını	ø /(y)ı /(y)ıp /(y)acağını	èpht. ACC. gér.coord. ..qu'il (fr.) P.FTR.POSSES.ACC. (v.verbe)	quarte +côté + écourter,détruire + griller, rôtir

13.	sanarak korktum	-arak -tum	-arak -dum	/ -(y)arak / -dum	gér.(en ppr.) + croire, imaginer passé dét. + avoir peur 1.p.sing.
-----	--------------------	---------------	---------------	----------------------	--

Kısaltmalar:

KLM.GR.	: Kelime grubu no.
TMS.EK.	: Temsilci ek
D.TMS.EK	: Ekler dizisinde karşılaşılan diğer temsilci ek
EK VAZİF.	: Ekin vazifesi
KLM.MANASI	: Kelime kök veya gövdesinin manası

43. Kelime gruplarının tercümesi :

- 1- combien de fois
- 2- après une promenade longue et sans but
- 3- en rentrant à mon hôtel

-
- 4- à un côté que je ne connais pas
 - 5- une mince membrane
 - 6- un dôme de verre se briseraient

-
- 7- et ce temps qui est accumulé au-dessous
 - 8- au paysage qui est autour de moi
 - 9- le temps appartenant aux souvenirs qui sont dans mon esprit
-

10- avec mille et un particularités étrangères à aujourd'hui

11- comme des eaux grandes qui ont rompu leurs digues

12- détruirait les quatre côtés

13- j'ai eu peur en imaginant

44. Kelime kelime tercüme:

Combien de fois, après une longue promenade sans but, en rentrant à mon hôtel, j'ai eu peur en imaginant que, à un côté que je ne connaissais pas, une mince membrane, un dôme de verre se briseraient et ce temps, qui se trouvait accumulé là-dessous, le temps appartenant au paysage qui était autour de moi et aux souvenirs qui étaient dans mon esprit détruirait les quatre côtés, avec mille et un particularités étrangères à aujourd'hui, comme des grandes eaux qui ont rompu leurs digues.

45. Edebî Tercüme:

Que de fois, rentrant d'une longue déambulation à mon hôtel, j'ai eu peur qu'une mince membrane, un dôme de verre, quelque part que j'ignorais, allassent se briser soudain, et que ce temps, accumulé là-dessous, ce Temps qui appartient au paysage qui m'entourait, aux souvenirs qui étaient dans mon esprit, allât, avec mille et une particularités étrangères à aujourd'hui, tout inonder, comme les grandes eaux qui ont rompu leurs digues.⁷

5. Notlar:

- 1 Bu makale yayınlanmamış olan "Türkiye Türkçesinin Açıklamalı Ekler Dizini üzerine bir Deneme" adlı 1967 yılında hazırladığım çalışmanın "Giriş" bölümünden kısaltılarak alınmış görüşleri ihtiva etmektedir. Daha sonraki yıllarda, burada teklif ettiğim esasları "Eski Türkçenin Ekliği Denemesi (1971)" (teksir edilerek Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencilerine ders notu olarak dağıtılmıştır.) ve doktora araştırmam olan "Erzurum ili Ağızları; İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler (1978)" adlı çalışmalarımın ilgili bölümlerine tatbik ettim.
- 2 *için* < *etç. uç +u - n; göre* < *kör - e ; ile* < *il - e*; Şimdiki zaman eki: *-yor* < *-ı yorı-r*; ihtimal kuvvetlendirme eki: *+dır* < *tur-ur* şekillerinde izah edilmektedir.
- 3 Türkçede, fiillerin olumluluklarını (olumsuzluğa göre) belirten bir ek yoktur, veya bu ek *-ø* 'dir. Yine Türkçede t.3.ş.'ı işaret etmek için (1.,2. t. ve 1.,2.,3. ç.ş.lara göre) bir ek yoktur, veya bu ek *+ø* 'dir. Yani, "anlatabiliyormuş" dediğimiz zaman
an+la-t-a+bil-ø/-yor/+ø-muş+ø/+ø.
şeklinde açıklamanız gerekir.
- 4 Burada fiilimiz geçişlidir. Türkçede bu bölge kendi içerisinde ayrı bir düzen göstermektedir. Konunun dışında kaldığı için ayrıntıya girmiyorum.
- 5 Umumleştirilmiş itibarî şekil Fonetik ihtiyaç kısmında açıklanmıştır.
- 6 Bu durum yazıda ayrı yazıldıkları ve izledikleri kelimeyle ses benzeşmesi yoluyla herhangi bir uyuma girmedikleri için, kelime sözlüğüne girecek olan edatlar için de gözönünde bulundurulmalı, yani kendilerinden önce gerektirdikleri şartlar, kendileriyle birlikte kelime sözlüğünde verilmelidir.
- 7 Bu edebî tercüme, Hocam Prof.Dr. René GIRAUD tarafından yapılmıştır. bk. Tercüme Dergisi; 85.sayı; 99. sayfa.

6. Bibliyografya:

ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1962.

GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağazları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, 3 cilt; Erzurum, 1978.

-----, *Eski Türkçenin Eklîği Denemesi*, Erzurum 1971; (Teksir edilmiş ders notu).

-----, *Türkiye Türkçesinin açıklamaalı Ekler Dizini üzerine bir Deneme*, Strasbourg 1967

MÖRER, Alfred, *Grammaire de la Langue Turque (Théorique et Pratique)* İstanbul 1961.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Bursada Zaman*, çev. René GIRAUD, *Tercüme Dergisi*; 1966; sayı: 85